

**OLTU-AŐAĐI AMLI (TERPINK) KÖYÜNDE BİR EKONOMİK
DAYANIŞMA MODELİ: SÜT ALMA / HAB**

*“IN THE VILLAGE OF OLTU-AŐAĐI AMLI (TERPINK) AN
ECONOMIC SOLIDARITY MODEL: MILK PURCHASING / HAB”*

Davut KAPLAN*

Özet

AŐađı amlı Köyü Erzurum'un Oltu İlçesine bağlı olup, Erzurum iline 135 km, Oltu ilçesine 15 km uzaklıktadır. Köyün ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayalıdır. Bu köyde hayvansal ürünlerden süte dayalı olarak geliştirilmiŐ olan “Süt Alma / Hab” geleneği sosyal dayanışmanın bir örneği olarak kısmen bugün de yaŐatılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Köy, Hayvancılık, Süt, Toplumsal Dayanışma.

Abstract

The village of AŐađı amlı, which is depended on Oltu town of Erzurum, located away 135 km from Erzurum ,15 km from the town of Oltu. Its economy is based on agriculture and livestock. In this village, tradition of "Milk Purchasing / Hab" which has been developed on the basis of animal products, milk is kept alive today partly as an example of social solidarity.

Key Words: Village, Livestock, Milk, Social Solidarity.

AŐađı amlı, dağlık ve aynı zamanda otlakları bol olmayan engebeli araziye sahip bir köydür. Bu özelliğine nüfusun yoğunluğu da eklenince üzerindeki nüfusa yetmeyen bir coğrafyanın getirmiŐ olduğu bazı zorluklar da ortaya çıkmıştır. Köyde genelde kırma denilen zor arazi şartlarında yaŐamını devam ettirecek büyük baş hayvanlar ve davar tercih edilir. İfade ettiğimiz gibi coğrafya sınırlı, çayırılık alanlardan elde edilen ot az ve uzun geçen bir kiŐ mevsimi hayvan bakımını zorlaŐtırmaktadır. Köylü

* Yrd. Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü.

ilkbaharda (özellikle mart-nisan ve istisna olarak haziran'da yağan kar) mevsimin zorlaması nedeniyle, eğer *geven*¹ de çare olmazsa, bahara çıkmış veya çıkmak üzere olan hayvanlarını satmak zorunda kalır. Bütün bu sınırlı şartlar insanların bir arada yaşamasını gerekli kılarken, kırsal ekonomiyi yönlendirir ve yeni iktisat alanları ortaya çıkarır.

Bu birlikte hareket etme alanlarının en önemlilerinden birisi hayvancılıkla alakalı olandır. Fakat pek fark edilmez. İş bölümü yapılmış bir yaşamda erkekler tarla, çayır ve hayvan türleri ile ilgilenirken, bunlardan elde edilen ürünlerin değerlendirilmesi ise kadınlara aittir. Daha doğrusu görünmese bile, tarla ve bostanları düzenleyen, hayvan türlerini ve sayısını belirleyen, beslenmesini sağlayan, gelişme durumunu takip eden, yavrulama aşamalarını belirleyen, et, süt ve yünlerini değerlendiren de yine kadındır. Bir yerde kadının yapmış olduğu çalışma ve elde ettiği kâr her şeyi etkiler. Bu bağlamda en önemli konulardan biri de sofrada ekmekle birlikte katık denen yiyeceklerin bulunmasıdır. Tarladan elde edilenlerin dışında çok değer verilen ürün, hayvansal (başta peynir ve yağ) ürünlerdir. Bu ürünlerin elde edilmesi ise doğum yapmış süt veren (koyun, keçi, inek, camuş:manda vs.) hayvanlardan sütlerin sağılmasına bağlıdır. Biraz önce ifade ettiğimiz gibi hayvanların sütlerinin sağılması yaşam için tek başına yeterli değildir. Çünkü arazi ve iklime bağlı olarak hayvan sayısındaki düşüş bunun en başlıca sebebidir. Eğer az miktarda süt elde ediyorsanız, bu sütü taze tüketmenizi gerektirir ki bu durum günlük ihtiyacı karşılarsa da kış için bir şey bırakmayacaktır. Bu nedenle sütün miktarını artırmak gerekir. Bu durumda sütlerin toplu olarak değerlendirildiği yeni bir dayanışma şekli ortaya çıkmıştır: *süt alma* ve *hab*².

Bu dayanışmanın gerekçeleri bunlardır, ancak yapılışı, kuralları ve sona ermesini gerektiren şartlar çok detaylıdır.

Köyde tek başına peynir ve yağ yapacak kadar fazla hayvana sahip kişi yoktur. Bu nedenle birkaç komşu bu iş için bir araya gelir. Tamamen kadınlar tarafından organize edilen bu dayanışmanın ilk belirtileri kış mevsiminde başlar. Kışın uzun gecelerini bir arada komşularla oturup muhabbetle geçiren kadınlar, bu günlerden ilkbahar ve yaz mevsiminde yapacakları "*süt alma*" ve "*hab*" için konuşmaya başlarlar. Kimin kiminle

¹ Uzun ve dikey yağlı köke sahip dikenli bir bitkidir. Gevenin sökülmesine "geven çehme", bu işe ise "gevene gétmağ" denir. Kışın güneşe bakan yamaçlardan sökülür, dikenleri yakıldıktan sonra, sırtta taşınarak köye getirilir. Kökleri dövülüp ezildikten sonra doğranarak hayvanlara verilir. Ancak bu geçici bir çözümdür.

² Hab, bir imece değildir. Az miktarda sütün toplanarak sıra ile kullanımınıdır. İktisadi ve ahlaki boyutu olan bir sosyal olaydır.

birlikte *hab* edeceği ve *habın* kaç kişiden oluşacağı belirlenir. Bu belirlemede yazılı bir kural olmasa da uyulması gereken belli esaslar vardır:

1. Mesafe: Köyün ve yaylanın şartları göz önüne alınarak sütlerin taşınmasında zorluk doğurmayacak yakın kişiler seçilir.

2. Mümkünse yakın komşulardan genelde 5-8 kişinin bir araya gelmesiyle bir gurup oluşturulur.

3. Hayvan sayılarına göre kişi sayısı belirlenir. Grubun tümünde çok sayıda hayvan olması veya bütün grubun az sayıda hayvana sahip olması süt miktarını etkileyeceğinden, sütü az olan ile çok olanlar bir arada olmalıdır.

4. Hayvanların süt miktarı önemlidir. İnek bol süt verirken süt verme süresi koyun ve keçiye göre zamanla azalma olsa bile daha uzundur.

5. Sütlerin özellikleri son ürüne etki eder. İnek sütü bol peynir verirken koyun daha çok yağlı süt verir. Keçi de peynire daha fazla katkı yapar ancak keçi peynirinin dış görünüşü, sağlıklı oluşu ve kalitesi açısından değerlidir. Bir *hab* sütünde yağın bol olsun isteniyorsa koyun sütü tercih edilir. Bu nedenle inek sahipleri aralarına bir davar sahibini de almak için gayret gösterirler.

6. Temizlik: Temiz olmayan veya disiplinli olmayan kadının *hab* düzenini bozacağı düşünülür.

7. En önemlisi doğruluktur. İşine hile katan ile birlikte iş yapılmaz. Bu nedenle birbirlerine olan saygı, işi bilene hürmet önemlidir. Özellikle sütlerin peynir yapılma aşamasındaki kıvama gelip gelmediği tecrübeli ve hürmet edilen kadınlara sorulur. Daha çok geleneksel inanç ve ahlak kuralları egemendir.

Süt veren davara *sağın* denir. En fazla hayvanı olan 4 - 10 *sağın* inek ve en fazla davarı olanın 40- 50 koyun veya keçisi olur. Bu nedenle sağılan sütlerin biriktirilerek birkaç günde bir peynir yapılması zor olduğundan, sağılan sütler komşular arasında bir araya gelinerek değerlendirilir. Sütlerin toplanarak bir komşuya verilip sırayla değerlendirilmesine '*hab*', '*hab étmağ*' denir. Süt veren sütünü *haba* verir. Süt alan kişiye '*habci*' çok sütü olan '*baş*' olarak isimlendirilir ve ilk toplanan sütü alma hakkı "*baş*"ın olurdu. Sütü az olan ayda birkaç gün alırken sütü çok olan ortalama bir hafta veya on gün alır. *habci* süt alır ve bu sütleri toplamaya '*süt almağ*' denir.

Sağılan sütler köy veya yayla olsun '*ħab alan*' kişiye yani *baş*'a teslim edilmek üzere, *külek* ve *bédira*'larla *umbuz ağacı* ile taşınır ve teslim edilir. Taze sağılmış sütler, hayvan sağılırken içine düşen, kıl, yün, ot ve pisliklerden arındırılması ilk aşamada sütlerin toplandığı büyük kazan üzerine bir bez veya tülbent gerilerek temizlenmiş olur. İlbaharda ve yaylanın çıktığı ilk günlerde süt bol olduğundan peynir alma işlemi evdeki en ağır ve zahmetli iş olur ve ailedeki her bir bireye iş düşer.

Bazı kadınların sağılan hayvan sayısı az olmasına rağmen sütleri bol olur. Özellikle bir ineğin veya keçinin vereceği sütün miktarı belli iken bu kişilerin sütünde artış söz konusu olmaktadır. Genelde yaylada bu artış gözle görülürdü. Bu şekilde sütü artan kadınlar için '*Cevriye'nin³ bir inegi, bir de coc⁴ inegi var*' diye dalga geçilir ve eleştirilirdi. *Coc inegi* olanlar sütü *ħab*'a vermeden evvel *coc*dan geçerken ellerini yıkar ve bu arada süte su eklerlerdi. Su katılmış süt, kap kenarındaki su dalgası ile belli olurdu. Bu sahteciliği yapan *ħab*'dan çıkarılırdı.

Sağılan sütler "süt damı" olarak isimlendirilen özel bir mekana taşınır. Bu mekan yerleşim açısından merkezi, üzeri kapalı, ocaklı ve temiz olmalıdır. Burada sütü alan kadın gözetiminde komşulardan getirilen sütlerin miktarı ölçülür. Bu işleme '*kénc étme*' denir.

Kénçler, 30 - 50 cm uzunluğunda ve bir insan bileğinden kalın olmayan düz ve yaş olan çam, söğüt veya kavak ağaç dalı '*kénc*' olarak kullanılır. Bazen daha ince, hatta parmak kalınlığında *kénçler* de vardır. Bu tür ince *kénçler* süt miktarının azlığına işaret eder. Kısa olması da aynıdır, yani sütün az olduğu anlamına gelir. *Kénçlerin* boyunun uzun olması süt kovasının şekline göre uzun veya kısa olabilir. Derin ve dar kaplar uzun *kénçleri* gerektirir. Çünkü bir hafta veya yaklaşık 15 gün boyunca süt aynı kişiye verildiğinden gelen sütlerin ölçülmesi için daha geniş yüzeyli yani kalın ve uzun *kénçlere* ihtiyaç vardır. Bazen sütler o kadar fazla olur ki, süt getiren iki *kénc* bulundurur. Her *kénc*'in üzerinde sahibin işareti, isminin baş harfi kazınarak yer alır. Eğer süt çoksa ve her gün getiriliyorsa daha

³ Süte su katmanın adı olarak herkes tarafından bilinen ve bu işe hile kattığı düşünülen kadın. Her kim yaparsa yapsın Cevriye olarak anılır.

⁴ Yayla yerleşimini ortadan ikiye bölen su, belli bir miktar bataklık ve sazlık bir alanda aktığından bu suyun adı "*coc*" olarak isimlendirilmiştir. Sağılmış taze sütleri bu suyu geçerek *ħaba* götüren kadınlar ellerini bu suda yıkar, yıkarken de kimseye çaktırmadan süte su katarlardı. Bu işi yaptığı kabule dilen Cevriye ise bu konuyla anılır olmuş ve bu işi yapanlara ise bu deyim kullanılır olmuştur. Çünkü Cevriye bu işi yaptığı dönemde bir ineğe sahiptir. Ancak *ħab* için getirdiği süt miktarı fazla olunca bir de "*coc*" inegi var diye ekleme yapılmıştır. Bu işi kim yaparsa yapsın "*Cevriye'nin coc inegi artmış*" denirdi.

kalın, süt az ve her gün getirilmiyorsa *kénc* daha ince olur. Sütün yoğunluğu *kénc*'in şeklini belirlediğinden *kénc*'lerin boyu ve şekli de değişir ve sahibi kolaylıkla kendi *kénc*'ini tanır. Aynı şekilde süt kapları da sütün miktarına göre büyür ve hatta bazen iki *kénc* ve iki kap kullanılır. En yaygın süt kapları *çemberli*, *külek*, *bédıra*, boşaltılmış yağ *tenekesi* ve *sitil* idi.

Süt dolu kap, düz bir zemine konarak sütün kap içinde aynı seviyede durması sağlandıktan sonra *kénc* dikey olarak süt dolu kabın ortasına batırılarak tutulur ve kap dibine ulaşınca, kuru *kénc* üzerinde sütün bıraktığı ıslak nokta, ortasına denk gelecek şekilde bıçak veya *hençer* ile kert vurulur yani işaretlenir. Sütün bu şekilde işaretlenerek ölçüğe vurulması işlemine '*kénc étme*' denirdi. *Kénc*'ler sütü toplayan yani, süt alan kadının kontrolünde yapılır ve *kénc* ağaçları da bu kadında bırakılır. Bu bir yerde sahteciliğin önüne geçmek için alınmış bir tedbirdir. Genelde 4 ila 8 aile arasında yapılan *hab* işinde, *kénc* edilerek toplanan sütler makineye vurulmak üzere süzgeç geçirilmiş kazana doldurulur ve peynir ve yağ için ikiye ayrıldıktan sonra peynir ve yağ yapılmaya hazır hale getirilir.

Toplanan sütler önce süt makinesinden geçirilir. Sütlerin makineye götürülmesine '*sütü makineye vérmaç*', sütün makinede ayrıştırılmasına ise '*makineye vurmaç*' denirdi. Makine, zeminden yükseltilmiş bir yerde genelde yere gömülü bir ahşap kütük üzerine monte edilirdi. Bunun nedeni sökülerek hem yaylada hem de köyde kullanılmasını sağlamaktır⁵. Makinenin yerden yükseltilmesi hem süt ve yağın toplanacağı kaplar için yeterli alan, hem de çevirme kolu için rahatlık sağlanmış olurdu. Bir duvar dibine, genelde kapıya yakın yere makine kurulurdu. Bunun da nedeni *kom*'dan mayıslı ve *poçli* ayaklarıyla eve süt getirenlerin etrafı kirletmemesi idi. Eğer '*süt dami*' varsa bu tür sorunlar çıkmazdı ve bütün süt ve peynir işlemleri bu damda veya mekânda yapılırdı.

Hab'ın bitmesi ise belli şartlara bağlı değildir. Genelde hayvanların doğumu belli bir mevsime denk getirilir ve süt alma ve sütün kesilmesi de aynı döneme denk düşerdi. Ancak bu normal süt alma durumunu etkileyen birkaç neden vardır:

1. Eğer hayvanlar bol yağmurlu ve otlığın bol olduğu mevsimde süt verirlerse *hab* uzun süre devam eder.

⁵ Bu kütükler yaylanın korunmasız ve yaşam olmadığı günlerde bazen düşüncesiz kişiler tarafından baltalanır ve tahrip edilir.

2. Çobanların ilk amacı ilkbahar ve yaz aylarında inek ve koyunların bol süt vermesini sağlamaktır ve genelde bol yeşillik alanlarda otlatılır ki bu süt durumunu etkiler.

3. Hayvan türlerinde ineklerin sağılma süresi daha uzundur. Eğer inek ve koyun sağan kadınlardan birinin sütü erken kesilirse *hab* sona erer ve ödenmesi gereken süt borcu kalırsa ertesi yıl ödenir.

4. Bol yağmur yağması, hayvaların doğal olarak kendilerini korumaları konusunda şartlandıracağından sütlerinde azalma olur. Hayvanların kış için beslenmesi için bazen çobanlar da sürüleri suya sokarlar. Bu durum da sütte azalmaya sebep olur.

Eğer inek ve davar sağılmadan önce dana ve körpeler analarını emerlerse bu işe en çok çobanlar sevinir ve “*Şimdi danalar hab eder*” gibi alaylı ifadeler kullanılırlardı.

5. Eğer uzun süre özellikle ineklerde emzirme devam ederse süt alma da verimli olur. Eğer dana inekten, kuzu koyundan emzirme mevsiminden önce ayrılır ve süt verilmezse, süt veren hayvan yavrusu olmaksızın süt vermeyeceğinden sütte azalma olur. Bu nedenle süt sağmadan önce dana ineğe gösterilir, eğer yine süt vermezse bu kez bir iki yudum süt alması için danaya izin verilir ve bu işleme “*maşlatma*”, dananın ineğin *ur*'undan ⁶ süt getirmesi için başı ile toslamasına ise “*maş vurma*” denir. Bu nedenle bol süt almak için ya dana ineğin karşısında tutulur ya da önüne yiyecek bir şeyler konur.

6. Dananın veya ineğin ölmesi de *hab*'ın bozulmasına sebeptir. Bu nedenle danasız inek fazla süt veremeyeceğinden sütte azalma olur, *hab* uzun süre devam etmez, etse de bir sonraki seneye borçlu kalınır. Bu konu üzerine “*dana öldi hab kesildi, inek öldi hep kesildi*” gibi atasözü bile kullanılır olmuştur⁷. Aslında bu durumda *hab* dağılmaz, bunun yerine ineği ve danası ölen, borcunu seneye ödemek şartıyla, *habdan* ayrılır.

hab işi bitince süt alacak ve verecek kişiler arasındaki hesapların yapıldığı sütlerin toplanması işlemine geçilirdi. Bu işleme ise ‘*süt toplama*’ denirdi. Sütlerin getirildiği kaplar, ‘*süt toplama*’ işinde de kullanılırdı. Süt toplama işinde kullanılan büyük kaplar genelde sütlerin ölçüsünde

⁶ Meme uçlarının sarktığı geniş lifli yapıdaki hazne.

⁷ Benzer atasözü “*öküz öldi çift kesildi*” olarak kullanılır. Burada da bir çift öküzü olmayan iki komşunun iki ayrı öküzünün birlikte kullanılmasından doğan ortaklık söz konusu edilmiştir. Ya da “*inek öldi hab kesildi, öküz öldi çift kesildi*” ifadesiyle iki ayrı sosyal yardımlaşmanın bittiğine işaret edilir.

kullanılan tenekelerdi ve bir teneke bir '*haz*' olarak ifade edilirdi. *Kénc* üzerine süt karşılığı vurulan kerte *kénç* ve bu işleme *kénç vurma* ve *kénc étme* denirken, *süt toplama* sırasında *kénc*'in üzerindeki *kénc* kertinin ödendi manasında hafifçe kazınmasına ise '*kénc sıyırma*' denirdi. Bu işlem için genelde suyu bol bir alan veya nokta olarak yaylada *coc*, *Gurtli Punğar ve Şamo'nun Gözesi* seçilirdi. Süt yerine alacak ve verilecek sütlerin hesaplanması su ile kaptan kaba aktarılarak yapılırdı. Bazen ödenen sütlerin sıyrıldığı ve işi biten *kénc*'ler *cocun* ortasına doğru atılır ve bereketli olacağı, yani gelecek yıl da sütün bol olacağı, hayvanların memelerinin bol süt vereceği ve sağlıklı olacağı, hatta kem gözden korunacağı düşünülürdü. Ayrıca eğer atılan *kénc* kurur ise sütün kesileceği düşüncesi hakim olurdu. *Cocun* otu, inekler ve atlar tarafından yaz mevsimi boyunca yenince, dikili olarak bataklığa saplanan *kénc*'ler açığa çıkardı. Ancak bu gelenek son zamanlarda *çinçavat* kadınlar tarafından '*bir odun bir odundur*' mantığıyla eve yakmak için götürülmüştür. Bugün bu geleneğin hatırasına, *kiral* ve *ambarlar*'da *goşat* ve direkler arasına sokulmuş *kénc*'lere rastlamak mümkün olmaktadır.